

"Het hof daer goede liede comen"
 _____ en de Middelnederlandse letterkunde _____

Frits van Oostrom (Leiden)

Huizinga, wie anders. "De eenheid van het Nederlandsche volk is bovenal gelegen in zijn burgerlijk karakter. Of wij hoog of laag springen, wij Nederlanders zijn allen burgerlijk, van den notaris tot den dichter en van den baron tot den proletariër"⁽¹⁾. En zo is het tot op heden toe, en tot en met een koningin wier imago vooral uitstraalt dat zij zo hard werkt: de directeur van B.V. Nederland. Ten zuiden wordt een Republiek die twee eeuwen geleden haar vorstenhuis op het schavot bracht met meer monarchaal vertoon geleid dan ons grondwettelijke koninkrijk. Want hoe er ook gestemd wordt of onthoofd, Frankrijk zal altijd de cultuur van adel met zich dragen zoals Nederland een land van burgers is en blijft. Dat was het al in onze Gouden Eeuw, waarvan de glans natuurlijk niet door de Oranjes blonk, maar door de kooplieden. De wortels van deze burgermanscultuur liggen zelfs nog dieper; ze reiken terug tot in de middeleeuwen. Reeds toen werd het Dietse taalgebied, en uiteraard vooral het Vlaamse deel daarvan, gekenmerkt door een vroege en intense mate van verstedelijking. Wie op een middeleeuwenreis gaat door de Lage Landen, mag zich behalve op de kerken vooral op de stadhuizen verheugen.

Gegeven deze achtergrond is het nauwelijks verwonderlijk dat de Nederlandse literatuurgeschiedenis over de relatie tussen onze middeleeuwse letterkunde en het adellijke hof dikwijls ten hoogste ambivalent geweest is, en niet zelden ronduit negatief⁽²⁾. Dat de fenomenen hof en Middelnederlandse literatuur geregeld als een *contradictio in terminis* werden beschouwd, had alles te maken met de diep-gewortelde visie op de middeleeuwse Lage Landen, als een cultuur die reeds in hoge mate burgerlijk zou mogen heten. En wat de Middelnederlandse literatuur betreft kwam daar als tweede hinderpaal de gangbare gedachte bij, dat wat er nog in deze streken aan aristocratie in tel was, het Frans als culturele voertaal zou hebben gekoesterd. Het hof van de Vlaamse graven geldt in dit verband als schoolvoorbeeld - en inderdaad is het opvallend dat voor dit milieu, bijvoorbeeld in de twaalfde en dertiende eeuw, wel een vloed aan Franstalige literaire betrekkingen valt aan te wijzen, maar dat de grafelijke banden met de Vlaamse literatuur met een kaarsje moeten worden gezocht⁽³⁾. Het lijkt een toonbeeld van gescheiden werelden: een sterk verfransde adel aan de ene kant met nauwelijks belangstelling voor Middelnederlandse teksten, en aan de andere zijde een nijvere burgerij die het voor haar culturele zelfverwerkelijking juist van die Middelnederlandse literatuur moest hebben.

In deze geest heeft al menigeen over de Middelnederlandse letterkunde geschreven, en hebben nog veel meer er maar gekeken. En het valt niet te ontkennen dat de Middelnederlandse letterkunde wel enig koren voor deze molen aanlevert. Men kan bijvoorbeeld signaleren dat een deel van de teksten

die juist als de hoogtepunten van de middeleeuwse (Franse) hofcultuur te boek staan, niet in een Middelnederlandse vertaling of bewerking zijn overgeleverd. De Middelnederlandse literatuur vertoont maar zeer gebrekkige receptiesporen van de *Tristan*, heeft geen versie van Chrétiens *Chevalier de la Charrette*, en relatief weinig klassiek-hoofse lyriek. Ook hetgeen aan Middelnederlandse ridderromans in handschriften resteert, maakt qua uitvoering vaak meer een simpele dan een nobele indruk - de miniaturen zijn bijvoorbeeld op de vingers van één hand te tellen. Soberheid en moralisme vierten hoogtij; men zou haast zeggen dat het calvinisme in een rijpe middeleeuwse bodem viel.

Maar dit is toch maar één kant van de medaille, want anderzijds lijkt de Middelnederlandse letterkunde soms juist met grote gretigheid de hoofse literatuur te hebben geannexeerd. Zo zijn er maar liefst twee vertalingen bewaard van de *Roman de la Rose* en niet minder dan drie van de immense *Lancelot en prose*, zijnde de twee hoofdwerken van de dertiende-eeuwse hoofsriddersliteratuur. En bovendien: niets in de wijze waarop deze en verwante Middelnederlandse teksten zijn bewerkt, geeft aanleiding tot de gedachte dat zij ten opzichte van de edele Franse voorbeelden zouden zijn verburgerlijkt; bij alle afwijkingen die zij vertonen, ademen zij grosso modo toch eenzelfde feodaal-riddersgeest als hun Oudfranse originelen⁽⁴⁾.

Daarmee lijken de kaarten toch iets minder duidelijk te liggen dan het zich aanvankelijk liet aanzien. Hetzelfde geldt op het vitale gebied van onze middeleeuwse taalsituatie: ook daar is een eenvoudig polair schema (i.c. van adel/Frans en Diets/andere standen) beslist ontoereikend. In de praktijk lijkt er soms sprake van verregaande vormen van meertaligheid; waarbij het Frans als cultuurtaal aan de hoven weliswaar vaak superieur is, maar waarbij zich in de oksel hiervan toch ook de Middelnederlandse letterkunde lijkt te hebben genesteld. Deze situatie lijkt bijvoorbeeld in de kringen van de Vlaamse adel realiteit⁽⁵⁾. Ook komt het voor dat Middelnederlands en Frans aan het hof verregaand coëxisteren, en elkaar aflossen in prioriteit; dit lijkt te gelden voor het Brabantse hof, dat onder de drie Hendriken, d.w.z. tot de late dertiende eeuw, verregaand (maar niet compleet) verfranst lijkt, om onder de daaropvolgende drie Jannen sterk bij de Middelnederlandse letterkunde betrokken te raken⁽⁶⁾.

De hoven van de middeleeuwse Lage Landen en de Middelnederlandse letterkunde lijken dus bij nader toezien wel degelijk iets voor elkaar te heben betekend. Vanuit dit revisionisme zijn de laatste jaren dan ook nogal wat studies verschenen die een brug slaan tussen Middelnederlandse letterkunde en het hof. Voor zover het daarbij om het aandeel van ondergetekende gaat, was de eerste aanleiding - zoals zo vaak bij dergelijke zaken - grotendeels toevallig. Werkend aan mijn proefschrift over *Lantsloot vander Hagedochte* - één van het hierboven genoemde drietal vertalingen van de Oudfranse *Lancelot en prose* -, kon ik steeds minder uit de voeten met het retorische verklaringskader dat mijn leermeester Gerritsen in 1963 voor een verwante Middelnederlandse Arthurroman had opgesteld. In dit model werd het waarom van afwijkingen die de Middelnederlandse tekst vertoont ten opzichte van zijn Oudfranse bron, herleid tot de praktijk van het retorisch onderwijs in de middeleeuwse school: zoals de

dichters in hun jeugd hadden geleerd bij wijze van verbale vingeroefening Latijnse voorbeeldteksten te verlengen en bekorten, zo zouden zij ten opzichte van hun Oudfranse originelen vergelijkbare bewerkingstechnieken hebben toegepast⁽⁷⁾.

Het probleem bij *Lantsloot vander Haghedochte* was evenwel, dat zoveel van de afwijkingen die deze tekst jegens de *Lancelot en prose* vertoonde, overduidelijk niet alleen stilistische aspecten, maar ook inhoudelijke accentverschuivingen tot gevolg hadden - en naar men toch mag aannemen: evenzeer ten doel. Vooral de vele plaatsen waar de Middelnederlandse dichter zich zichtbaar heeft beijverd om de helden van zijn verhaal zo voorbeeldig mogelijk te portretteren - dat wil zeggen: knapper, onversaagder, beleefder, en beheerster in de strijd en jegens de andere sexe - wezen in de richting van een dichter die zijn werk primair bedoelde als een spiegel van ideaal hoofds gedrag.

Maar spiegel voor wie? Gezien de reputatie die het Arthurgenre in de internationale vakliteratuur genoot, lag het voor de hand om voor de context in de richting van het hof te denken. Een dergelijke hypothese vond bovendien steun in de tekst zelf, zoals met name in een passage waarin de Arthurridder Doedineel, die op een queeste in het water is beland, ondanks zijn klemmende verzoek geen hulp krijgt van een passerende boer. In het Oudfrans maakt de niet ongevatte spot waarmee de boer de Arthurheld bejegt, de laatstgenoemde enigszins tot ridder van de droevige figuur - voor het moderne smaakgevoel een welkome onderbreking van het eindeloze snoer van ridderlijke wapenfeiten dat de *Lancelot en prose* rijgt. De Middelnederlandse bewerker daarentegen heeft de boer maximaal bot gemaakt, en aan de andere kant Doedineel een schampere uitval in de mond gelegd die duidelijk bedoeld is om bij het romanpubliek herkenning en instemming te oogsten⁽⁸⁾:

Doe seide die ridder: "Hine looch niet,
Die den dorper dorper hiet;
No men soude ghenen dorper nomen
Int hof daer goede liede comen,
Ende sine sins werdich niet
Dat hem so vele eren ghesciet".

Het hof daer goede liede comen - dat lijkt dus wel de wereld waarin *Lantsloot vander Haghedochte* primair moet worden gesitueerd. Maar hoe welkom de roman in 1981 ook mocht zijn als zeldzaam voorbeeld van een Middelnederlandse tekst met adelsbrieven, het bleef natuurlijk een volstrekt hypothetische constructie. De tekst leende zich immers maar zeer matig om aan welk milieu dan ook te worden toegeschreven: zwaar fragmentarisch als zij overgeleverd is, en zonder de pro- of epiloog waarin men zo vaak aanwijzingen omtrent de ontstaanscontext van middeleeuwse werken tegenkomt; uitsluitend bewaard in een enkel handschrift van evident latere datum dan de tekst zelf; zowel het handschrift als de tekst slechts uiterst moeizaam en globaal te lokaliseren en zo mogelijk nog minder goed te dateren - laat staan dat ons hier ook maar iets

omtrent een opdrachtgever duidelijk zou zijn.

Wilde er dan ook werkelijk studie worden gemaakt van de relatie tussen Middelnederlandse teksten en het hof, dan moest naar meer geëigende objecten worden omgezien. Die zijn dan ook gevonden in de tien jaar die sindsdien verstreken⁽⁹⁾. Als meer concrete en dus tastbare Middelnederlandse literatuurmilieus zijn inmiddels de hofkringen in de beschouwing betrokken van Brabant (Janssens, Avonds, Goossens, Willaert), Vlaanderen (Janssens, Besamusca, Bouwman), Holland (Meder, Van Oostrom) en Gelre (Van Anrooij, Nijsten).

Het zal geen toeval zijn dat het hiermee juist de territoriale vorstenhoven betreft die tot het topsegment behoren van de feodale piramide in de middeleeuwse Lage Landen. In de eerste plaats zijn het juist deze hoven waarover wij - voor mediëvistische begrippen dan - uitvoerig zijn gedocumenteerd, met name omdat vanuit deze hoek zowel voldoende literaire als externe (d.w.z. ambtelijke, zoals via rekeningen) gegevens ter beschikking staan. In vergelijking daarmee is het beeld voor kleinere hoven vaak moedeloosmakend veel gebrekkiger. Voor het hof van Voorne bijvoorbeeld - in het middeleeuwse Holland juist onder het centrale grafelijke hof gesitueerd - zijn uit de dertiende eeuw wel letterkundige teksten overgeleverd die ermee verband houden (en nog wel van geen mindere auteurs dan Jacob van Maerlant en Lodewijk van Velthem), maar uiterst weinig contemporaine historische bronnen die het hof waar deze teksten kennelijk bij hoorden nadere contouren kunnen geven. Voor Voorne in de latere tijd - die van heer Frank van Borselen, de geliefde van gravin Jacoba van Beieren - is het juist andersom. In het geval van het hof van het geslacht Blois te Schoonhoven zijn uit de veertiende eeuw zeer boeiende culturele gegevens bekend vanuit bewaarde rekeningen - ze zijn gedeeltelijk al door W.J.A. Jonckbloet benut - maar teleurstellend weinig literaire teksten. En voor de heren van Egmond is weliswaar onlangs door Gerard Nijsten een kapitale vondst bekendgemaakt in de gedaante van een lijst waarop het vroeg-vijftiende-eeuwse boekenbezit van deze heren staat geïnventariseerd - 29 titels, over zo diverse onderwerpen als het Hooglied, recht en droomuitleg - maar missen wij goeddeels de bronnen om deze tekstcultuur nadere contouren te kunnen geven.

Dat het dus vooral de grote hoven in de Lage Landen lijken die zich grondig hebben ingelaten met de Middelnederlandse letterkunde, is in de eerste plaats te wijten aan onze gebrekkige bronnensituatie. Maar toch zal hier de schijn ons niet compleet bedriegen, en moet het ook wel degelijk iets van de authentieke verhoudingen weergeven dat op dit gebied vooral de territoriale vorstenhoven actief lijken. Het moet te maken hebben met het feit dat daar de randvoorwaarden voor een bloeiend letterkundig leven optimaal vervuld waren - waarbij men overigens niet dadelijk moet denken dat bekostiging van literatuur eenvoudig buiten het materiële bereik van de lage adel zou hebben gelegen. Het moge dan zo zijn dat literatuur gedurende de middeleeuwen een oneindig veel kostbaarder aangelegenheid was dan heden ten dage, de kosten ervan waren toch nog altijd zeer bescheiden in verhouding tot hetgeen gemoeid was met opbouw en onderhoud van een kasteel en een militair apparaat⁽¹⁰⁾. De eigenlijke

randvoorwaarden zijn dan ook van andere orde: met name valt te denken aan de aanwezigheid van een enigszins omvangrijk corps van geletterde klerken, die potentieel als de auteurs, de kopiisten en waarschijnlijk ook het inhoudelijk klankbord voor een literaire hofcultuur konden fungeren.

Van zulke kanselarijen is, zeker tot en met de veertiende eeuw, voornamelijk aan de centrale hoven sprake; en ofschoon dit allesbehalve uitsluit dat aan meer bescheiden hoven incidenteel letterkundige activiteiten op schrift worden ontplooid, betekent het toch dat de beste omgeving voor een substantiële literaire hofcultuur hogerop te vinden valt, en wel in grotere centra van bestuur. Ook uit het internationale onderzoek naar middeleeuwse hofliteratuur is langzamerhand genoegzaam gebleken - de naam van Joachim Bumke moet hierbij zeker als eerste worden genoemd - dat de ontwikkeling tot literaire centra vooral een aangelegenheid geweest is voor de meest aanzienlijke hoven, en zich van daaruit in belangrijke mate "top down" over middeleeuws Europa heeft verspreid; het indrukwekkende recente onderzoek van Jaeger maakt zelfs aannemelijk dat het eerste begin, zo vroeg als in de elfde eeuw, plaatsvond in het uiterste topje van de piramide, nl. in kringen rond de Duitse keizer. Wat dat betreft lijkt de Middelnederlandse situatie dus enigszins een afspiegeling van internationale verhoudingen; het zou, achteraf bezien, ook tamelijk vreemd geweest zijn als het geheel anders was.

Ook in een ander opzicht spiegelt zich het internationale onderzoek omtrent het middeleeuwse hof in dat voor onze streken. Zo is het opvallend dat het hier en elders gaat om onderzoek dat vooral bloeit als het zich richt op het hof als centrum van cultuur, waarbij we deze laatste term in dit verband - en tegen het moderne antropologische gebruik in - wat ouderwets met grote C verstaan: de levensvormen met een onmiskenbare esthetische dimensie. Natuurlijk ook weer niet té ouderwets: beperking tot de schone kunsten zou bijvoorbeeld echt een anachronisme zijn, omdat ook bezigheden als de jacht en, sterker nog, het eten tot hofcultuur in de bedoelde zin behoren. Misschien moet men overigens zeggen dat deze laatste aan het middeleeuwse hof tot ware kunst verheven zijn; in elk geval getuigen zij in hoge mate van "de zucht naar schoner leven", om nog maar eens zo'n weergaloze formulering van Huizinga te lenen. Het is bij uitstek wanneer men in dergelijke zaken van sociale esthetiek geïnteresseerd is, dat het hof een aangewezen kader biedt.

Daarbuiten, dus zodra men niet meer naar cultuur op zoek is, boet het hof als invalshoek vrij sterk aan waarde in. Natuurlijk kan men de hoforganisatie als zodanig bestuderen: hoe de ambten en de rangen aan het hof verdeeld zijn, en hoe de logistiek verloopt van wat men dan, in middeleeuwse termen, het hotel noemt. Maar buiten de eigen wereld is het middeleeuwse hof volstrekt geen economische, juridische of politieke categorie van zodanige betekenis om voor het onderzoek een leidraad te kunnen zijn. Wanneer historici bijvoorbeeld geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van staatsinstellingen, kunnen zij met het vorstenhof maar weinig uitrichten, vooral omdat het "lidmaatschap" ervan volstrekt niet is geformaliseerd; zij zullen dan veel liever werken met een categorie als de vorstelijke raad, die als formeel adviescollege een veel beter

identificeerbaar politiek lichaam vormt. Het hof is als concept bijvoorbeeld ook veel minder welomschreven dan de standen, met name die van adel, geestelijkheid en poorters, waartoe men juridisch wel of niet behoort; dit alles geldt niet voor het hof.

Maar al dit onoverzichtelijke, grillige en ongrijpbare moge dan het onderzoek bemoeilijken, het is mijns inziens juist in dit diffuse dat het wezen van het middeleeuwse hof besloten ligt: het hof als instabiel systeem. Het is een wereld die dan weliswaar extreem hiërarchisch en wat dat betreft ook strikt geleed kan zijn, maar waarvan de wisselvalligheid, het informele, en zelfs duistere en onberekenbare de wezenstrekken vormen. Het is ook dit waar teksten uit het genre hofkritiek - tot in de boven geciteerde uitval van de spartelende Tafelronderidder toe - steevast over klagen: zo staat men aan het hof in aanzien, en zo ligt men er weer uit. De afstand tussen een plaatsje naast de troon en aan de galg kan binnen de kortste keren worden overbrugd (denk aan Reinaert!); en het lijkt soms wel of het altijd de verkeerden zijn die van de vorstelijke grillen profiteren dan wel de dupe zijn.

Daarmee belanden wij bij de spil waarom het hele leven aan het hof draait: de vorst en zijn gunsten. Die laatste zullen nu eens uitgaan naar zijn tesorier, dan weer is het zijn gemalin die aan de touwtjes trekt, dan wel een sluwe bastaard of de vorstelijke kapper. Dat zelfs dat laatste niet imaginair is, blijkt uit het diepgaande onderzoek dat de Antwerpse historicus P. Avonds heeft ingesteld achter de schermen van het veertiende-eeuwse Brabantse hof: de exceptionele beloning die de stad Leuven kort na 1350 toedeelt aan de hertogelijke barbier, moet wel worden opgevat als indicatie van diens belang ten hove (wat begrijpelijk is voor iemand die de vorst het mes op de keel mocht zetten).

Hoe moeilijk het ook moge zijn het hof te definiëren, wie hof zegt, denkt meteen aan vorst. Diens rol is ook van allesbeheersend belang voor de ontwikkeling van hoven tot artistieke centra; zoals genoegzaam blijkt wanneer aan het Hollandse hof te 's-Gravenhage de Henegouwers en, een kleine eeuw nadien, de Bourgondiërs hoofdzakelijk in naam regeren, maar zonder er te resideren: aantoonbaar staat de hofcultuur in deze perioden op een veel lager pitje dan wanneer, daartussenin, de Beierse familie in het graafschap het bewind voert en ook metterdaad aan het Binnenhof verblijft⁽¹¹⁾. Pas als de vorst, met heel zijn entourage en charisma, persoonlijk aan het hof aanwezig is, kan ook het literaire leven glans krijgen. De staf van ambtenaren die hij om zich heen heeft, en de relaties die hij naar zich toe trekt voor periodiek verblijf, scheppen omstandigheden voor de produktie en consumptie van cultuur in de brede zin des woords. Veelbetekenend genoeg is het juist veelal in de context van het feest dat aan het hof het artistieke leven bloeit, en was het - om wat voorbeelden uit talloze te kiezen - op een bruiloftsfeest dat Veldeke de werktekst van zijn *Eneide* werd ontstolen, en draait het in de literatuur zo dikwijls om de hofdagen van koningen als Arthur, Karel en Nobel. Het is ook heel begrijpelijk dat tot vandaag de Marokkaanse koningssteden met elkaar rivaliseren om niet alleen in naam, maar ook in werkelijkheid het hof van Hassan II te mogen herbergen.

Maar hoezeer ook de (middeleeuwse) hoven zo beschouwd als culturele centra

verwante patronen mogen vertonen, naarmate men beter toeziet is toch evenzeer kenmerkend dat kwaliteit en kwantiteit van literatuur aan de verschillende hoven zo sterk kunnen uiteenlopen. Aangezien die variatie maar zeer ten dele correleert met ritmes van oorlog en vrede en/of welvaart en recessie, blijft ons ter verklaring ervan weinig diepzinnigers over dan de persoonlijke interesses van de vorsten zelf. Als zij belang stelden in letterkundig werk, kon dat van doorslaggevend belang zijn voor de bloei van hofliteratuur, terwijl ook het omgekeerde waar is. Het laatste lijkt overigens niet minder voor te komen dan het eerste, hetgeen ook best begrijpelijk is: een vorstelijk maecenaat voor literatuur is aan het hof allesbehalve een *conditio sine qua non*. Wanneer het immers puur om indruk maken gaat, heeft literatuur in vergelijking tot bijvoorbeeld beeldende kunsten (en ook wel de muziek) haar weinig monumentale verschijningsvorm tegen. Voor uiterlijk vertoon van macht, smaak en welvaren valt het beeld verre te verkiezen boven het woord, en dus is wat dat betreft voor de middeleeuwse vorst de architect een veel sterkere steunpilaar dan de dichter. (Ook heden ten dage geldt dit trouwens nog volop, getuige de treffende verschillen in sponsoraandacht op het terrein van beeldende kunst, muziek en literatuur). Als vorm van machtsvertoon scoort literatuur niet hoog.

Maar gelukkig voor de middeleeuwse literatuur en haar moderne onderzoekers zijn er ook heel wat voorbeelden bekend van vorsten die wel degelijk belangstelden in boeken en hun inhoud. Hierboven werd al even gesproken over het fameuze ongeluk dat Hendrik van Veldeke trof, toen op een bruiloftsfeest te Kleef een edelman uit Thüringen hem de werktekst van zijn *Eneïde* ontroofde; het feit dat om een onaf stuk literatuur zich een edelman tot dief verlaagde, zegt stellig iets over de gretigheid waarmee men aan het hof soms aan het letterkundig leven deelnam! Van andere orde, maar in deze context toch niet minder illustratief, zijn de vrij talrijke gevallen van middeleeuwse vorsten die zich als dichter hebben gemanifesteerd. Binnen het Middelnederlandse taalgebied is hertog Jan I van Brabant als zodanig uiteraard beroemd, maar ook van Albrecht van Beieren is bekend dat hij tenminste één maal een meilied heeft gemaakt. In bepaalde kringen en bepaalde perioden lijkt het zelfs voor aristocraten tot de tekenen van beschaving te hebben behoord dat zij zelf in staat waren amoureuze liederen te componeren en te vertolken, zij het wel van tamelijk simpele vorm - het echte zware vakwerk lieten zij ook toen over aan professionals⁽¹²⁾. Maar even soepel als in deze sfeer tradities kunnen ontstaan, zo simpel lijken zij ook weer te kunnen verdwijnen. Zo zijn er dan ook heel wat voorbeelden - voor het Middelnederlands geldt het bijvoorbeeld voor Dirc van Delft - van middeleeuwse schrijvers die het hof verlaten als hun maecenas komt te overlijden, soms tot en met de achterlating van hun onvoltooide literaire arbeid toe⁽¹³⁾.

Het zijn vooral dergelijke voorbeelden die soms een echt persoonlijke band laten vermoeden tussen de vorsten (en vorstinnen!) en hun dichters. Ook heel wat van de dedicatiefrases in de literaire teksten zelf wijzen in dergelijke richting, zeker als men in aanmerking neemt dat deze naar hun aard en functie altijd omfloerst en rijkelijk impliciet zijn⁽¹⁴⁾. Nemen wij alleen al het geval Jacob van Maerlant - toch allerminst een slijmerd. De toon waarop hij hen toesprekt

aan wie hij werken opdraagt, doet meestal vermoeden dat de dichter om zo te zeggen ook buiten het boek om nauw contact met deze hoge heren heeft gehad, en terdege rekening hield met persoonlijke bemoeienis van hun kant. Als Maerlant, na ruim zevenentwintigduizend verzen en als enige middeleeuwse volkstaalauter - zo weten wij - gereedgekomen is met de vertaling van de *Historia scolastica* van Petrus Comestor, verzucht hij in begrijpelijke openhartigheid:

Liete mi mijn goede vriend
(Die dicke wile heft verdient)
So waert mi wel rustens tijt.
Mar ic wille ghijs seker sijt:
En ware hoves no recht,
Ontseidict hem nu ofte echt
Dat hi wilde ende ic vermochte.
Hi bat mi dat ic vord brochte
Na de verrisenesse Ons Heren
Hoe datten met groter eeren
Die Romeine sident wraken
Ende die stad al sticken braken,
Jherusalem, al dar hi was
Ghepassijt, alstment teersten las.

De opdrachtgever wil iets dat de dichter kan - en dus vooruit maar weer, nu met de *Wrake van Jerusalem* - een nieuw traject van zeventuizend verzen. De goede vriendschap was de dichter kennelijk wat waard, maar had dan ook klaarblijkelijk al *dicke wile* vruchten af geworpen. Wellicht is het aan een van deze overige gelegenheden dat wij *Der naturen bloeme* danken, door Maerlant in dezelfde jaren als de *Rijmbijbel* berijmd, en opgedragen aan een edelman die ditmaal voluit wordt vermeld:

Ende dit dichtic dor sinen wille,
Dien ics an lude ende stille,
Dats mijn here Nyclaes van Cats.
Omdat mi ghebreect scats,
Bi dien biddic dat hem ghename si
Dit juweelkijn van mi.

Bij gebrek aan andere middelen - een nauwelijks nog stil te noemen wenk? - schenkt dus de dichter dit sieraad van zijn geest aan hem voor wie hij het vervaardigde. Eerder in dezelfde proloog blijkt zonneklaar dat hier de opdrachtgever heel specifiek uitzag naar een werk over de natuur, en kennelijk met de aanstaande schrijver de keuze van het genre heeft besproken: "Ic hebbe beloeft ende wilt ghelden, ghewillike ende sonder scelden (!), te dichten enen bestiarijs", verklaart Maerlant daar. Geheel in dezelfde geest is wat hij - ruim

zestienduizend verzen verder - aan het slot vermeldt, wanneer hij ook het laatste deel van *Der naturen bloeme* (over de metalen) heeft voltooid:

Hier enden die metale sevene.
Dits tbelof van minen ghevene
Dat ic beloefde minen here.
Sijn es met rechte al die ere,
Isser iet goets in gheseyt;
Want ic en hadde den aerbeyt
Niet bestaen lude no stille
Het en ware dor sinen wille.

Natuurlijk zijn deze passages voldoende doortrokken van gestileerde retoriek om ze niet naïef en naar de letter op te vatten; maar dat wil niet zeggen dat dit alles geen betekenis had en heeft. Het duidt hoe dan ook op nauw contact tussen de schrijver en zijn opdrachtgever rond het literaire werk in kwestie, en op de wezenlijke rol die ook in dit geval een heer moet hebben gespeeld bij een belangrijk dichtwerk van de *vader der Dietse dichtren algader*. Hetzelfde beeld ontstaat wanneer wij enige close reading plegen van de wijze waarop Maerlant, aan het einde van zijn grootse oeuvre, de Hollandse graaf Floris V toespreekt als hij hem zijn magnum opus *Spiegel historiael* opdraagt: "Grave Florens, coninc Willems sone" zegt hij daar met een gedragen referentie aan het koninklijke bloed dat in de aders van zijn opdrachtgever stroomt: *Ontfaet dit werc - ghi waert deghone die mi dit dede anevaen*. Ook hier staat dus met zoveel woorden dat het hele werk aan *Spiegel historiael* op instigatie vanuit Floris' hof is aangevat - en zeker niet alleen maar aan het einde van de rit aan de graaf van Holland zal zijn aangeboden; het heeft dan ook een onmiskenbaar stempel op het werk gedrukt⁽¹⁵⁾.

De middeleeuwse dichter aan het hof had dus gemeenlijk een zeer nauwe band met de kring waarvoor hij primair schreef, en aangezien hij in die kring, sociaal en materieel gezien, stevast een ondergeschikte plaats innam - zeker waar het zijn verhouding gold tot het middelpunt, de vorst en opdrachtgever - was het een vanzelfsprekende zaak, en bovendien een kwestie van welbegrepen eigenbelang, om zich gediensdig op te stellen. Wat niet wil zeggen dat het maecenaat noodzakelijkerwijs moest leiden tot slaafse lippendienst; veeleer was het een vorm van gericht schrijven, afgestemd op het beoogd publiek in een mate die heden ten dage bij letterkundigen hoogst ongebruikelijk is, en veel meer weg heeft van de wijze waarop een architect in dialoog is met de principaal en de toekomstige gebruikers van zijn werk. Maar ook al kan daarbij een spanningsveld, of erger zelfs ontstaan, tussen de wensen van de ontwerper en die van zijn publiek, de eerste heeft toch heel duidelijk zijn eigen speelruimte. Enigszins vergelijkbaar moet veelal de situatie zijn geweest waarin de middeleeuwse hofauteur zich bevond, die bij al zijn publieksgerichtheid echt nog geen - de teksten bewijzen het⁽¹⁶⁾ - slaafse uitvoerder was van de wens van hogerhand, of his master's voice.

Ook ditmaal kan voor een klein, maar sprekend voorbeeld uit het werk van Jacob van Maerlant worden geput. Hierboven zagen wij dat het vooral op aandrang van zijn opdrachtgever moet zijn geweest dat hij zijn Bijbelse geschiedverhaal uitbreidde met de *Wrake van Jerusalem*. Klaarblijkelijk riep in de ogen van zijn (ridderlijke?) publiek ook de godsmoord om vergelding, en werd de inname van Jeruzalem door de Romeinen als vervulling daarvan gezien⁽¹⁷⁾. Het moet een uiterste consequentie zijn geweest van de middeleeuwse (ridderlijke) mentaliteit, die moord nooit ongewroken zal, nee zelfs niet *mag* laten. In deze geest kon heel veel van de historie en de werkelijkheid vanuit de wraakgedachte gemotiveerd zijn: Floris V trok tegen de Westfriezen op om zijn vader te wreken; Karel de Grote had de dood van Roelant bij Roncevaux gewroken op de Saracenen; Hannibal voerde oorlog tegen Rome uit wraak voor de behandeling van Dido door Aeneas; de Grieken sloegen het beleg voor Troje ter vergelding voor de schandelijke bejegening de Argonauten aangedaan - men vindt het allemaal bij Maerlant, en nog heel veel meer in deze sfeer, zoals dat Alexander de Grote uitrok om de onderwerping en uiteindelijk de dood van zijn eigen vader op het Perzische rijk te wreken.

Maar nu de dood van deze Alexander zelf. Hij werd verraderlijk vergiftigd - iets dat al evenzeer om wraak riep. En Maerlant weet maar al te goed (het is een toevoeging ten opzichte van zijn bron op deze plaats): "Dat Walsch maect grote sprake van sconinxs Alexanders wrake", doch voegt onmiddellijk toe: "Maer dat es eene gheveinsde saghe, Mine rouc wiere omme vraghe" (*Spiegel historiael* I, 5, 1/17-20). Dat Alexander ooit daadwerkelijk zou zijn gewroken, is dus een fabeltje waaraan Maerlant zich niet wenst te bezondigen: *Mine rouc wiere omme vraghe*, "Kan me niet schelen wie er om vraagt". Is het hineininterpretieren, of toch eigenlijk gewoon het meest plausibel om naar aanleiding van dit laatste vers te veronderstellen dat in dit geval op Maerlant vergelijkbare aandrang werd uitgeoefend zoals bij de *Rijmbijbel* om te vertellen hoe de held gewroken werd, maar dat de dichter ditmaal voet bij stuk hield omdat hij - anders dan bij de *Wrake* - hier geen in zijn ogen betrouwbare bron voorhanden had om het verhaal te doen waar zijn publiek om schreeuwde? Het werpt een aardig licht op de dialoog waarin zijn werk ontstond, en tegelijk op Maerlants afhankelijkheid én autonomie.

Maar terug naar het meer algemene plan van Middelnederlandse letterkunde en het hof. De studie van de afgelopen jaren heeft, bij alle beperkingen en kinderziektes, voldoende boeiende perspectieven opgeleverd om te vermoeden dat deze vorm van onderzoek voorlopig nog wel actueel zal blijven. Met mijns inziens als een van de belangrijkste vragen voor de toekomst, hoe zich de interferentie afspeelt, ook op letterkundig vlak, tussen het hof en andere cultuurmilieus, zoals die van de kloosters, de begijnhoven en steden. Het vroege onderzoek, van schrijvers dezes misschien wel in de eerste plaats, lijkt achteraf bezien toch mank te gaan aan overschematisering, en geneigd het hof te zeer te isoleren van de omringende cultuurwereld. De laatste jaren is gebleken dat die polarisatie van, bijvoorbeeld, hof en stad, adel en burgerij van een simplisme getuigt dat het historische beeld geen recht doet. Vanuit het hof bezien: de hoven

zijn geen eilanden die hooguit onderling contact hebben, maar zich verder verre houden van wat er elders cultureel en literair gebeurt; veeleer is er juist een intensieve wisselwerking met de andere standen en hun wereld. Een tekst als het unieke dertiende-eeuwse *Leven van Sinte Lutgart* - het eerste Nederlandse werk dat jambische verzen heeft! - moet op het kruispunt van het klooster (waarschijnlijk Affligem) en het hof (der Brabantse hertogen?) ontstaan zijn en gefunctioneerd hebben, zoals ook Veldekes *Servaes* verbonden is met zowel een grafelijk hof als een kapittel⁽¹⁸⁾. En ook de burgerij, zo vaak ten onrechte beschouwd als absolute tegenvoeter van de adel en met een dienovereenkomstig contraire cultuur, heeft op sociaal en literair terrein veel vaker betrekkingen met hof en adel onderhouden dan de hokjesgeest van eerder onderzoek voor mogelijk hield.

Zo zou het dan - o ironie - uiteindelijk zelfs mogelijk kunnen blijken dat uitgerekend de tekst die voor een belangrijk deel de stoot gegeven heeft tot onderzoek van hof en Middelnederlandse literatuur, de hier aan het begin geportretteerde *Lantsloot vander Haghedochte*, tien jaar na dato in een ander licht gezien wordt. Grijpen we terug op de cruciale frase waarin de dichter via de spartelende ridder Doedineel lijkt te zinspelen op het geïmpliceerde publiek van zijn roman: *het hof daer goede liede comen*. Let wel: er staat komen, en dus niet: voortdurend zijn; en er staat - nog belangrijker - goede liede, en dus niet met zoveel woorden nobel, ridderlijk of dergelijke. Wel blijkt de woordgroep *goede liede* bij nader onderzoek een gangbare Middelnederlandse uitdrukking, voor notabelen, met name uit de stad...⁽¹⁹⁾. Houdt op deze wijze zelfs de statige, hoofse, ridderlijke *Lantsloot vander Haghedochte* met een bewust vage aanduiding als "ware elite" ("ons soort mensen") de deur voor stad en burgers op een kier? Het was een nuancering die in 1981 nog buiten het voorstellingsvermogen lag, maar die tien jaar na dato uitdrukkelijke overweging verdient. In elk geval was de vanuit het hof zozeer gecultiveerde tegenstelling tussen de eigen, superieure wereld en de ongeordende wildernis der dorperij - de tegenstelling waar het in zo menige Arthurroman om draait - in werkelijkheid veel minder scherp, maar evenzeer geconstrueerde fictie als - mogen we de vergelijking trekken? - de tegenstelling tussen neerlandistiek binnen en buiten de muren.

Noten

- (1) J. Huizinga, *Nederland's geestesmerk*, (1934). Herdrukt in *Verzamelde werken*, dl. 7. Haarlem, 1950, p. 279-312; het citaat op p. 287.
- (2) Zo sprak nog zeer recentelijk R. Lievens apodictisch over de "m.i. haast niet of onbestaande" Middelnederlandse hofliteratuur ('Hu lovic, hemelsce coninghinne', in : *Ons geestelijk erf*, 64, 1990, p. 1-17; citaat op p. 1).
- (3) Vgl. M.D. Stanger, 'Literary patronage at the medieval court of Flanders', in : *French studies*, 11, 1957, p. 214-229; maar zie ook de literatuur genoemd in n. 5.

- (4) Vgl. W.P. Gerritsen, 'Vertalingen van Oudfranse literaire teksten in het Middelnederlands', in R.E.V. Stuip, (ed.). *Franse literatuur van de Middeleeuwen*. Muiderberg, 1988, p. 184-207; F.P. van Oostrom, *Reinaert primair*. Utrecht 1983. (Dit wil overigens niet zeggen dat de verschillen niet aanzienlijk kunnen zijn; zie bijv. R. Zemel, *Op zoek naar Galiene. Over de Oudfranse Fergus en de Middelnederlandse Ferguut*. Amsterdam, 1991 en A. Th. Bouwman, *Reinaert en Renart. Het dierenepos Van den vos Reynaerde vergeleken met de Oudfranse Roman de Renart*. Amsterdam, 1991).
- (5) Vgl. A.Th. Bouwman, 'Na den walschen boucken. Neerlandistiek en romanistiek', in F.P. van Oostrom, e.a. *Misselike tonghe. De Middelnederlandse letterkunde in interdisciplinair verband*. Amsterdam, 1991, p. 45-56 en J.D. Janssens 'De Vlaamse achtergronden van de Lancelotcompilatie' (ter perse). Karakteristiek is ook het geval van Janet F. van der Meulen, 'Voor wie het in het Diets kan zeggen ... Een breinbreker voor tweetalige puzzelaars', in : *Literatuur* 9. 1992, p. 164-165.
- (6) Vgl. o.a. Frits van Oostrom, 'Maecenaat en Middelnederlandse letterkunde', in : *Aanvaard dit werk* (zie nr. 9), p. 48-64. Het lijkt overigens waarschijnlijk dat onder de factoren die de Brabantse wending naar het Diets bevorderd hebben, de culturele uitwisseling tussen hof en burgerij van groot belang is. Maar ook connecties met geestelijke instellingen, met name Groenendaal, zijn aanwijsbaar : vgl. P. Avonds, 'Mystiek, ideologie en politiek. Jan van Leeuwen, de "goede kok" van Groenendaal over de hofhouding van hertog Jan III van Brabant', in : J.D. Janssens, (ed.) *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij*. Brussel, 1982, p. 228-238 en G. Warnar, 'The Ridderboec : author and audience of a devotional treatise', in : *Publication du Centre européen d'études Bourguignonnes*, 31. 1991, p. 153-164.
- (7) Vgl. W.P. Gerritsen, *Die wrake van Ragisel*, 2 dln. Assen, 1963 en F.P. van Oostrom *Lantsloot vander Haghedochte*. Amsterdam etc., 1981, § 7.1.
- (8) Zie *Lantsloot vander Haghedochte*. Uitgegeven met inleiding en commentaar door W.P. Gerritsen, Amsterdam etc., 1987, vs. 5535-5556. Mijn interpretatie van de geciteerde verzen 5551-5556 wijkt enigszins af van die in de editie; ik zou ze nl. wel degelijk als (terloopse) hofkritiek willen verstaan.
- (9) Zie voor nadere stand van zaken op dit gebied F. van Oostrom, *Aanvaard dit werk. Over Middelnederlandse auteurs en hun publiek*. Amsterdam, 1992. Aldaar vindt men ook uitgebreide literatuurverwijzingen naar het werk van de hierna genoemde auteurs.
- (10) Vgl. Van Oostrom. *Aanvaard dit werk* (zie nr. 9), p. 17 en - voor de exorbitante kosten van de krijg - J.A.M.Y. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld*. diss. Leiden, 1992, ter perse. Men kan dan ook instemmen met stelling 3 bij het proefschrift van Nijsten, G. dat het optreden van de vorst als maecenas in de late middeleeuwen "nauwelijks afhankelijk [was] van zijn financiële mogelijkheden" (*Het hof van Gelre*. Kampen, 1992).
- (11) Zie hiervoor F.P. van Oostrom, *Het woord van eer*. 3de druk, Amsterdam, 1992, paragraaf I, 2 en VII, 4; met dit punt belangrijke aanvullingen en correcties bij J.G. Smit, 'De graven van Holland en Zeeland op reis', in W. van Anrooij, e.a. *Holland in wording*. Hilversum, 1991, p. 91-124.
- (12) Vgl. F. Willaert, 'Het zingende hof. Ontstaan, vertolking en onthaal van hoofse minnelijerik omstreeks 1400', in F.W. e.a. *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de Nederlanden*. Amsterdam, 1992, p. 109-122; zie ook zijn 'Wel an, wel an, met hertzen gay! Minneliederen en hofdans in de veertiende eeuw', in : *Literatuur* 9, 1992, p. 8-14.
- (13) Vgl. de in nr. 6 genoemde bijdrage, p. 50-51.

- (14) Vgl. F. van Oostrom, 'Onderzoek van opdrachtgevers', in : *Aanvaard dit werk*. (zie nr. 9), m.n. p. 14-15.
- (15) Vgl. verkennend F.P. van Oostrom 'Geschiedenis als "spiegel historiael" ', in : *Spiegel historiael* 26, 1991, p. 472-480, en een toekomstige studie van Petra Berendrecht.
- (16) Zie bijv. F. van Oostrom 'De vrijheid van de Middelnederlandse dichter', in : *Aanvaard dit werk*. (zie nr. 9), p. 81-95.
- (17) Vgl. voor het wijdverbreide thema Stephen K. Wright, *The vengeance of Our Lord : medieval dramatizations of the destruction of Jerusalem*. Toronto, 1989.
- (18) Zie ter inleiding A.M.J. van Buuren, 'Lutgart van Tongeren', in : R.E.V. Stuip, e.a. (red.). *Andere structuren, andere heiligen*. Utrecht, 1983, p. 115-132 en A. van Leusden, 'St.-Servaas, heilige tussen paus en keizer. Peilingen naar de context van Hendrik van Veldeke's Sint-Servaeslegende, in : *De nieuwe taalgids*, 79, p. 134-151.
- (19) Vgl. voor een eerste materiaalverzameling *Middelnederlandsch woordenboek* 4, 524; nadere studie van het gebruik van deze verbinding zou welkom zijn.